

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 82-5 + 821.161.2
DOI: 10.15407/rksu.26.007

Ольга Василівна Максимчук,
кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6932-6434
e-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

ЕМБЛЕМАТИЧНА ОБРАЗНІСТЬ У ПРОПОВІДЯХ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО: ДО ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

Мета статті – виявити у проповідницькій спадщині Антонія Радивиловського емблематичну образність та простежити можливі джерела її запозичень. **Методологічні підвалини** студії складає інтердисциплінарний компаративістичний підхід, що дозволяє дослідити генетико-контактні зв'язки у творах різних видів мистецтва, а саме: прослідкувати використання Антонієм графічного зображення (емблеми) для створення гомілетичного тексту. **Наукова новизна** статті полягає в доповненні інформації про те, твори яких авторів становили лектуру визначного київського проповідника XVII ст. На тематологічному рівні виявлено нові образні конструкції емблематичної генези, що ними послуговувався український автор задля увиразнення та ілюстрування свого викладу: серед них, зокрема, емблеми, що позначають як живу, так і неживу природу, рукотворні предмети зі світу людини, а також персонажів із античної міфології. Аналіз здійснено з урахуванням ширшого контексту – побутування емблем в українському культурному просторі доби Бароко. **Висновки**, яких досягнуто у статті, демонструють, що Антоній Радивиловський, очевидно, користувався доступними йому виданнями таких ранньомодерних емблематичних збірників, як «Emblemata» знаного гуманіста, католика Андреа Альчато, «Selectorum symbolorum heroicorum» кальвініста Соломона Нейгебауера, «Symbolorum et emblematum» лютеранина Йоахима Камерарія, «De symbolis heroicis» єзуїта Сильвестра П'єтрасанти, а також підручником з риторики «Orator extemporaneus» єзуїта Міхала Радау. Усі ці джерела є латиномовними, були створені як католицькими, так і протестантськими авторами. Їхнє використання засвідчує тяжіння української книжної традиції в особі її чільного представника до загальноєвропейського культурного простору.

Ключові слова: емблема, лемма, емблематичний збірник, українська ранньомодерна проповідь, рукопис, Антоній Радивиловський.

Актуальність теми дослідження. Серед найяскравіших представників київських православних інтелектуалів другої половини XVII ст. можна назвати ім'я Антонія Радивиловського (†1688), знаного, насамперед, своїм чималом за обсягом та багатим за змістом проповідницьким доробком. Вихованець Могилянського колегіуму, Антоній стає архідияконом у Чернігові, однак, повернувшись до Києва, отримує посаду постійного проповідника, а згодом і намісника Києво-Печерського монастиря. Наприкінці 1683 р. його обрано настоятелем Пустинно-Микільського монастиря, в якому він перебуває до своєї кончини. Антоній – автор двох гомілетичних збірників «Огородок Марії Богородиці» (1676) та «Вънец Христов» (1688), що були надруковані в київській лаврській друкарні. Утім, до сьогодні збереглися також рукописні книжки його казань під майже ідентичними до друкованих назвами: два томи збірки «Огородок Пресвятої Богородиці», датовані 1671 р., та один том пам'ятки «Вънец Христов» (укладений у період між 1671 і 1683 рр. [1, с. 10 І рах.]). Пам'ятки зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під шифрами Ф. 308 (фонд Пустинно-Микільського монастиря), од. зб. П 560, I/1–2 та од. зб. П 560, II, відповідно. Рукописні книги були відомі вітчизняним дослідникам уже в XIX ст.: нумерацію одиниць зберігання у фонді подаємо за каталогом Миколи Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» (1869, вип. 2 [2, с. 253]).

Більшу частину рукописних проповідей Антоній Радивиловський вмістив із деякими доповненнями та змінами до друкованих книжок. Кілька його неопублікованих казань вийшли друком наприкінці XIX ст. стараннями київського філолога Михайла Марковського [1, с. 1–70 II рах.], тоді як решта із них і донині лишається тільки в рукописному вигляді. Через таку важкодоступність текстів дослідники недостатньо мірою ознайомлені з рукописною частиною гомілетичної спадщини Антонія Радивиловського, а тому студії над його неопублікованими казаннями сприятимуть їхньому введенню в ширший науковий обіг.

Стилістично казання Антонія Радивиловського є яскравим зразком української барокової проповіді, що прийшла на зміну середньовічній давньоруській гомілії, яка сформувалася на українських теренах у річищі візантійської традиції. Антоній будує свій виклад згідно з тричленною будовою нового, латинського за походженням, типу казань: у його текстах можна виокремити ексордіум (вступ, де формулюється тема проповіді), нарацію (розвиток теми) та конклюдію (підсумок). Окрім суто біблійної образності, Антоній використовує численні приклади («ехемпла») зі сфери природознавства, історії, політики, суспільного устрою, а також літератури та античної міфології, покликані урізноманітнити виклад і зацікавити реципієнта. Серед них – чимало описів певного зображення, візуальної композиції, наприклад, емблеми чи герба, до символічного змісту яких апелює Антоній. Вони, безумовно, потребують виявлення та аналізу в рамках тематологічних дослідницьких практик.

Разом із тим, студії, присвячені взаємодії словесного мистецтва, літератури з візуальною образністю, що імпліцитно, тобто у вигляді вербальних означень, присутня в тексті, перебувають у сфері міждисциплінарних досліджень, які дозволяють сформулювати оновлені, актуальні на сьогодні наукові завдання. Зокрема, порівняльний метод у межах інтердисциплінарних студій дає змогу зіставити твори різних видів мистецтва, як-от гомілетичний текст та графічну емблему, виявивши тип контактних зв'язків (що виникли при безпосередньому впливі одного твору на інший), які їх поєднують. Виходячи з уявлень про тяжіння української ранньомодерної культури до синкретизму і синтезу мистецтв, що простежується, зокрема, у творчості Антонія Радивиловського, надалі ми спробуємо розглянути використання українським проповідником невербальних образів (емблематики) для побудови словесного наративу. Тож **метою цієї статті** є виявити у проповідницькій спадщині Антонія Радивиловського емблематичну за походженням образність та простежити можливі джерела її запозичень.

Аналіз досліджень і публікацій. Слово «емблема» прийшло в українську мову з грецької за посередництва латини, в риторичній традиції якої (зокрема, у творчості Цицерона та Квінтіліана) воно позначало висловлювання, побудоване за допомогою спеціально підібраних слів і фраз [3, с. 162]. За доби Ренесансу в європейській культурі поняття «емблема» набуває нових сенсів: воно починає означати єдність віршованого тексту та відповідного йому графічного зображення [там само].

Характеристику емблеми як жанру зображальної поезії можна знайти в різних ранньомодерних студіях зі словесних мистецтв, наприклад, у такому популярному в ренесансній та постренесансній Європі підручнику з поетики, як «*Institutiones poeticae*» єзуїта Якоба Понтана, а також в енциклопедичній праці «*Bibliotheca selecta*» авторства іншого члена Товариства Ісуса – Антонія Посевіна [див. 4, с. 12–13]. У «Поетиці» Понтана закріплювалася класична трискладова структура емблеми, яка повинна мати інскрипцію – девіз, або напис (також – епіграф, мотто, лемма), власне графічний образ та субскрипцію (віршоване пояснення, епіграма, зрідка – елегія) [5, с. 189; див. 3, с. 163]. Пізніше до цієї схеми міг бути доданий ще один складник – прозовий коментар, що поглиблював тему, заявлену в інскрипції.

Чи не найпоширенішою формою побутування ранньомодерної емблеми були емблематичні збірники, що поєднували графічне зображення з віршованими й прозовими текстами. Їхня поява й активне функціонування припадає на XVI–XVIII ст., до початку XIX ст. вони майже виходять з ужитку [6, с. 4]. Батьком і одним із найчільніших представників ранньомодерної емблематики вважають італійського гуманіста Андреа Альчато (Альціатуса). У 1531 р. уперше побачила світ його збірка «*Emblematum liber*», що набула в Європі великої популярності, витримавши в подальшому десятки перевидань і ставши взірцем для

наслідування іншими укладачами емблематичних збірників. Усього, за підрахунками дослідників, налічується близько двох тисяч назв написаних європейськими мовами книг, які пов'язані з емблематичною традицією [див. 7, с. 190].

Дмитро Чижевський спробував окреслити коло емблематичної літератури, побутування якої простежується на теренах тодішньої України. Він перераховує назви збірок емблем та символів, якими достеменно користувались українські церковні діячі й автори XVII–XVIII ст. Серед них – видання «Sylva... allegoriarum totius sacrae Scripturae» бенедиктинця Єроніма Лаврета, «Apelles symbolicus» монаха ордену Найсвятішого Спасителя Йоганна Міхаеля фон дер Кеттена, «Zodiacus Christianus» єзуїта Єремії Дрекселя, «Firmamentum symbolicum» босого кармеліта Себастіана від Матері Божої (Станіслава Шульца), «Symbola amoris divini» нідерландського художника Отто ван Веена, «Pia desideria» єзуїта Гуго Германа, «Symbola christiano-politica» іспанського державного діяча Дієго де Сааведри Фахардо, «Philosophia imaginu» єзуїта Клода-Франсуа Менестрієра, «Symbolorum et emblematum» гуманіста-протестанта Йоахима Камерарія (Камераріуса) молодшого тощо [8, с. 194–197]. Знаюно була й емблематична книжка Андреа Альчато [див. 8, с. 478]. Інші дослідження засвідчують, що у книгозбірнях українських інтелектуалів зберігалася також книга Філіппа Пічінеллі «Mundus symbolicus» [9, с. 225], своєрідна енциклопедія символів та емблем. Що ж до Антонія Радивиловського, то він користувався працями «Hieroglyphica»¹ італійського гуманіста Валеріана Пієрія («Пієріуса») та «Polyhistor symbolicus» єзуїтського проповідника Ніколаса Коссена («Кавзинуса»), про що сам автор зазначав у тексті своїх проповідей або на берегах їхніх сторінок [див. напр., 10, с. 188, 863; див. також 8, с. 193].

На українських теренах функціонування ранньомодерних емблематичних збірників носило переважно рецептивний характер. Цьому сприяло те, що такі книжки вільно долали державні кордони, осідаючи в бібліотеках як приватних осіб, так і освітніх та релігійних закладів по всій Європі, зокрібно і в Україні. Деякі з них (наприклад, «Pia desideria» Германа Гуго) ставали своєрідними «міжнародними бестселерами», зокрема завдяки тому, що однаково прихильно сприймалися в різноконфесійних країнах християнської ойкумени [11, р. 206]. Книжка Германа Гуго була перекладена багатьма європейськими мовами, приміром, чотири рази польською, тричі – російською [8, с. 413]. Подібні перекладацькі практики можна побачити і в українській інтелектуальній традиції. Наприклад,

¹ «єрогліфи», або «єрогліфики» – подібні до емблем візуальні форми, інтерес до яких почали виявляти ще європейські гуманісти, які вбачали в давньоєгипетській спадщині вмістилище прихованих сакральних знань. Поштовхом до поширення «єрогліфів» стало віднайдення в XV ст. рукописної збірки «Hieroglyphica», приписуваної єгиптянину Горраполло, що містила тлумачення знаків єгипетського письма. Надрукована вперше в 1505 р., вона надовго увійшла в європейську ранньомодерну культуру; серед книг, що виникли під її впливом як продовження традиції тлумачень єрогліфічних зображень, була і «Hieroglyphica» Валеріана Пієрія.

у науковій літературі трапляється згадка про рукописний список анонімного перекладу «*Pia desideria*», здійсненого у XVIII ст. одним із українських «тлумачів» [8, с. 197]. Переклад іншої емблематичної праці – авторства Дієго де Сааведри Фахардо – був підготовлений на замовлення Петра I Феофаном Прокоповичем [8, с. 196–197]. Власну переробку книжки Бенедикта ван Гефтена «*Regia via cruxis*», ілюстровану гравюрами символічного та емблематичного змісту, які є копіями західних взірців, пропонує Іоан Максимович, видавши її в 1709 р. під назвою «Царській путь креста Господня» [див. 12, с. 25].

У 1712 р. у київській лаврській друкарні побачила світ оригінальна збірка емблем «Ифіка ієрополітика, или Філософія нравоучителная», оздоблена дереворитами, які належали різцю Никодима Зубрицького [див. 12, с. 27]. Упродовж XVIII ст. «Ифіку» кількаразово перевидають: приміром, львівській братській друкарні належить видання 1760 р., що містить вже інші гравюри – мідерити, створені Іваном Филиповичем [див. 12, с. 114]. Емблематичний та алегоричний характер також мають гравюри у виданнях творів панегіричного змісту, до таких належать, приміром, мідерити Івана Щирського в поемах «*Redivivus Phoenix*» Лаврентія Крщоновича (1683) та «*Echo głosu wołającego na puszczy*» Стефана Яворського (1689); утім, тут вони не формують окремої емблематичної збірки, а є структурною і смисловою частиною іншого жанру (панегірика) [див. 13, с. 58–71, 82–87]. Зрештою, подібні до емблем ілюстрації можна помітити в панегіричних київських виданнях і більш раннього періоду, зокрема часів митрополитства Петра Могили, яскравим прикладом чого може слугувати графічне оформлення епіталами Пилипа Баєвського «*Choreae bini solis et lune*» (1645), присвяченої шлюбу Януша Радзивілла та Марії Могилянки [див. 14].

Зважаючи на функціонування порівняно невеликої кількості оригінальних українських емблем, Олександр Солецький вважає, що в українській літературі XVII–XVIII ст. набуває поширення не стільки європейський жанр класичної трискладової емблеми, скільки емблематичний принцип письма, який полягає у використанні емблеми як смислотворчої чи мнемонічної моделі, своєрідного способу представлення візуального образу засобами художньої мови [7, с. 193].

Таким чином, позбавлена зорового вираження, емблема була зредукована до суто словесної форми, емблематичного образу, що трапляється в різних за родом літератури і призначенням текстах, у тому числі й у проповідницькій літературі, одним із представників якої є Антоній Радивилівський.

Про такий особливий характер художньої мови Антонія йдеться, зокрема, в монографії М. Марковського «Антоний Радивилівський, южно-русский проповедник XVII в.». Він зауважує, що український казнодія не стільки створює оригінальні метафори й порівняння, скільки послуговується вже готовими взірцями з різноманітних збірників, зокрема і тих, що їх дослідник називає своєрідними енциклопедіями символів (на кшталт уже згаданих праць Пієрія та Коссена)

[1, с. 68 | рах.]. Як приклад М. Марковський наводить кілька емблематичних за походженням образів із друкованих «Огородка» та «Вънца»: ангел з короною та «хартією», дзеркало, квітка в садку; всі вони супроводжуються написами, які лаконічно виражають прихований сенс зображуваного [там само]. Однак дослідник не цікавиться генезою наведених «символів», не намагається визначити джерела їхніх запозичень, натомість дає їм низьку оцінку і називає «схоластичним хламом». Натомість у Лазаря Барановича та Йоаникія Галятовського, попри традиційну для тієї епохи залюбленість в алегорезу та символізм, за спостереженнями дослідника, така схильність до використання «книжкових» символів з «написами», тобто власне емблем, простежується значно рідше [1, с. 68–69 | рах.].

Сучасна дослідниця-славіст Марія Грація Бартоліні аналізує зв'язок графічного оформлення деяких українських стародруків з католицькою, насамперед єзуїтською за походженням, медитативною, мнемотичною та освітньою практиками. Зокрема, вона звертає увагу на використання емблематичних образів і християнської символіки як виражального засобу у створенні композиційної та смислової єдності у виданнях Лазаря Барановича й Антонія Радивиловського [11; 15]. Очевидно, що сучасник Антонія, чернігівський архієпископ Лазар Баранович міг ґрунтовно ознайомитися з теорією емблематики та емблематичними збірниками, будучи студентом єзуїтських колегіумів у Вільнюсі та Каліші; окрім того, вчення про емблему було присутнє і в навчальному процесі Києво-Могилянського колегіуму, де він здобував освіту і викладав [11, с. 228]. Розглядаючи емблематичну та іншу візуальну образність в українському бароковому проповідництві, дослідниця припускає, що Антоній міг користуватися збірником Йоахима Камерарія «*Symbolorum et emblematum*», з якої він, імовірно, запозичив образ соняшника, що супроводжується леммою «*Non inferiora secutus*» (в «Огородку» наведено її переклад: «Не за нижчими речами иду» [10; с. 643]) [15, с. 34, 50; 16, емблема 49, с. 98 | рах.]. Серед інших використаних Антонієм джерел, пов'язаних з емблематичною традицією, М. Г. Бартоліні зауважує книгу єзуїта Гайнріха Енгельґраве «*Lux evangelica*» [див. 15, с. 33, а також 1, с. 20], що складається з проповідей, основна думка кожної з яких розгортається довкола графічного зображення (емблеми) та біблійної цитати, що супроводжує гравюру.

Мистецтвознавець Юлія Звєздіна – ще одна сучасна дослідниця, яка розглядає особливості емблематичних за походженням образів у проповідях Антонія. У ряді своїх праць вона звертається до взаємодії візуального і вербального мистецтв у творчості як Антонія Радивиловського, так і його молодшого сучасника Дмитрія Туптала (митрополита Ростовського) [17–19]. Порівнюючи їхні стильові переваги, Ю. Звєздіна робить висновок про те, що святий Дмитрій, використовуючи емблематичні образи, «опредмечує» їх, надає їм фак-

турності, представляє в динаміці; тоді як в Антонія – навпаки: такі образи лишаються вербальним відтворенням малюнка, своєрідною «аплікацією» графічного зображення емблеми на словесну площину тексту [18].

Варто додати, що Антоній, подібно до інших щойно згаданих київських інтелектуалів XVII ст., скоріше за все, розпочав своє ознайомлення з емблематичною традицією ще за часів свого навчання в Могилянському колегіумі, а саме з курсів словесного мистецтва, які там викладалися. Адже апелювання до емблематичних зображень пов'язане не останньою чергою зі своєрідною освітньою системою, званою як *Ratio studiorum*, що була запроваджена в латиномовних єзуїтських колегіумах того часу. Студенти, які там навчалися, мали, з одного боку, вміти витлумачувати різноманітні «ієрогліфіки», візуальні символи та емблеми, а з другого боку, бути спроможними самі створювати емблеми на задану тему [4, с. 12]. Очевидно, взуваючись на приклад єзуїтських навчальних закладів, подібні вправи виконували і спудеї Могилянського колегіуму: так, кілька емблематичних віршів польською та церковнослов'янською мовами, а також виклад теорії емблематики вміщено в могилянському рукописному підручнику з риторики 1693 р. [8, с. 206–207; 20, с. 9, 20–23 III рах.].

Наукова новизна. Хоча тема емблематики у творчості Антонія Радивиловського не залишилась осторонь дослідницьких інтересів науковців-україністів минулого і сучасності, питання про те, якими джерелами користувався український проповідник, описуючи у своїх текстах емблематичні зображення, все ще лишається відкритим. На відміну від, приміром, переліку книг, що належали Стефану Яворському, опублікованого Сергієм Масловим [21], до сьогодні не зберігся подібний список видань, якими володів і користувався Антоній Радивиловський. Встановити його читацькі преференції на підставі вказівок самого автора досить складно, оскільки, апелюючи у своєму тексті до певних емблем, Антоній переважно не деталізує, де саме вони вміщені, яким виданням він користується тощо. Відшукати згадані Антонієм емблеми можна на підставі їхнього словесного опису у проповіді та наведеної лемми (як це робить М. Г. Бартоліні, виявивши походження образу соняшника), однак варто пам'ятати, що інколи подібні емблематичні зображення «переходили» зі збірника у збірник, будучи використаними різними укладачами. Саме тому стверджувати, що Антоній послуговувався доробком конкретного емблематиста, слід із певним застереженням, зважаючи на те, чи присутня ця емблема також в інших виданнях.

Прикметно, що збірки емблем могли містити геральдичні символи, які лягали в основу гербів світських можновладців чи духовних ієрархів; такі зображення зазвичай супроводжувалися розгорнутим поясненням сенсу гравюри та напису-лемми. Сучасник Антонія Радивиловського Йоаникій Галятовський у своїй праці «Наука, або способ зложеня казаня», що містить виклад теоретичних

засад гомілетики, разом із рекомендаціями доповнювати проповіді різними «подобенствами» і «фігурами», пропонує брати за основу деяких проповідей герб¹ особи, якій присвячено казання [22, с. 223–224]. Тож серед джерел обрзаності у проповідях Антонія можуть виявитися й емблематичні збірники, що містять елементи гербів. І, справді, подальший текстологічний аналіз проповідей засвідчує, що український проповідник звертається також до геральдичних зображень, покликаючись, наприклад, на гербові емблеми з книжки кальвініста Соломона Нейгебауера «Selectorum symbolorum heroicorum».

Визначення генези емблематичної образності з урахуванням усіх можливих застережень, встановлення джерел, якими послуговувався Антоній, а отже, доповнення інформації про те, що становило лектуру представника київського кола книжників XVII ст., і визначає наукову новизну цієї студії.

Виклад основного матеріалу. Через велику кількість візуальних за походженням образів та лімітований обсяг статті видається за краще обмежити кількість проаналізованих казань, при цьому зосередити увагу в основному на рукописній спадщині Антонія Радивиловського, з огляду на те, що вона не є доступною для широкого кола дослідників.

Отже, в цій статті за джерельну базу слугують окремі казання з другого тому рукописного «Огородка» Антонія Радивиловського, більшість із яких не увійшла до друкованої однойменної збірки, а деякі, як-от, наприклад, два слова на «рочини» (роковини з дня смерті) Петра Могили, були видані пізніше М. Марковським. Другий том «Огородка» містить проповіді («слова»), присвячені, переважно, неперехідним святкам церковного календаря, дням пам'яті святих або створені з окремих нагод (таких, як обрання Інокентія Гізеля архімандритом Києво-Печерського монастиря, слова на погреб ігумена Видубицького монастиря Климентія Старушича та ігумена Межигірського монастиря Варнави Лебедевича тощо).

Сам Антоній не часто використовує слово «емблема» на позначення тих зображень, до яких він апелює. Окрім нього, проповідник звертається також до таких понять, як «символум» чи «символум», герб, «клейнот» (коли йдеться про емблематичні зображення, що лягали в основу гербів світських і духовних осіб), подобенство. Схоже, саме цьому слову Антоній надає перевагу, коли починає переповідати зображене на тій чи тій емблемі.

¹ Герби у структурі книжки, зосібна словесно-візуальна єдність геральдичного зображення та гербових віршів, що називалася в польській традиції *стемматом*, тісно пов'язані з ранньомодерною емблематикою. Популярності геральдичних творів у Речі Посполитій сприяло зацікавлення шляхти своїм родоводом [23, с. 74], а також антропоцентризм ренесансної доби, що посилив увагу до ролі особистості в житті суспільства. Деякі дослідники, зокрема Дмитро Чижевський [8, с. 226–241], Вальдемар Делюга [23] та вл. Ігор (Ісиченко) [24, с. 367–368], розглядають геральдичні вірші в контексті емблематичної поезії як її різновид чи складову, тоді як, наприклад, Олександр Морозов називає розквіт жанру гербових віршів явищем дотичним («примыкающим») до емблематичної традиції [9, с. 186].

Інколи проповідник уникає спеціального поняття і просто називає те, що можна побачити на емблематичному зображенні. Як правило, така номінація супроводжується вказівкою на дію, що призвела до виникнення емблеми: той, хто її створив або спричинився до її створення – емблему «намальовал», «казал отрисовати», «выставил», «хотячи выразити... отрисовал», «взял себѣ за клейнот», «отмаліювавши... дал такое лемма». Отже, можна зробити висновок, що, попри активне використання емблематики, Антоній уникає цього слова, можливо, з огляду на те, що його значення могло бути незрозумілим для слухачької або читацької аудиторії. Закономірно, що те саме можна сказати і про рідковживане в українського проповідника поняття «емблематист» («емблематик»). Замість нього він послуговується фразами «єден з премудрых», «єден символиста», «мудрый», «ктось», «вѣршописцы», «старожитность», а також заміщає укладача-емблематиста особою, що причетна до створення емблеми, наприклад, власником герба: король, кардинал, гетьман (воєвода), князь, матрона мають собі за герб таке-то зображення. Показово, що в одному з випадків, готуючи текст проповіді до друку, Антоній замінює слово «емблематик», яке трапляється в рукописному варіанті («пишет єден з емблематиков» [25, арк. 762 зв.]), на більш зрозуміле загалу слово «премудрый» («пишет єдин з премудрых» [10, с. 893]). Часом Антоній також наводить ім'я благородного власника «клеянотів», як, наприклад, згадуючи іспанську королеву Ізабеллу Кастильську та її девіз.

Подібним чином, як уже було згадано, Антоній рідко деталізує назву емблематичної збірки, якою він послуговується, не називає ім'я її укладача (окрім хіба що Пієрія чи Коссена). Очевидно, український автор не вважає цю інформацію аж такою важливою для реципієнта, можливо тому, що, на відміну від цитат зі Святого Письма чи творів видатних патристів й інших богословів, вона, на думку Антонія, не потребує верифікації: читачам його проповідей не конче необхідно звіряти правильність наведених прикладів та «example». Крім того, упорядники емблематичних книжок були не настільки добре знайомі серед аудиторії українського проповідника, як, приміром, отці Церкви, тому Антоній і не вважає за потрібне на них посилатися.

Тематично виокремлені нами емблематичні зображення, якими оперує український проповідник, представляють як живу, так і неживу природу, рукотворні предмети зі світу людини, а також персонажів із античної міфології. Серед візуальних образів, що походять із емблематичних книжок, трапляються такі: отруєний олень, сонце, соняшник і «місячник», дельфін, слон із вежею, тигр зі скляною кулею, голубка, шовкопряд, павук, запашна квітка, райська пташка «аподус», крилата лань, полум'я, циркуль, Геркулесові стовпи, міфічні персонажі (боги): Гіменей із факелом, Амур з Гонором і Верітас.

Наведемо виявлені приклади використання емблем у проповідях Антонія Радивиловського у вигляді таблиці.

У першому стовпчику представлено фрагменти з проповідей Антонія Радивилівського, які містять опис певної емблеми; жирним виділяємо основний предмет зображення, курсивом – лемму (як правило, автор її перекладає). У другому стовпчику наведено назву проповіді. Літери «Р» і «Д» після деяких назв вказують, який саме варіант проповіді – із рукописного чи друкованого «Огородка» – ми використовуємо (якщо літери біля назви немає, то ці слова не були вміщені у друкований «Огородок» і наводяться за рукописом). В останньому стовпчику вказано ймовірне джерело запозичення, в якому трапляються схожі на описані в Антонія емблеми. Оскільки деякі з емблем використовуються не одним, а різними емблематистами, то є ймовірність того, що існують й інші, не виявлені нами збірники, які містять подібні графічні зображення. Позаяк достеменної інформації про те, яким саме виданням того чи іншого емблематиста міг користуватись Антоній, наразі не маємо, то посилаємося на видання доступних нам років (адже та сама збірка могла виходити друком неодноразово).

Опис емблеми	Проповідь	Можливе джерело
«Єден з симболистов отмаліювавши Гименеуша бога веселя з походнею з тернія уробленою, дал над тым такоє лемма: <i>колет и горит</i> » [25, арк. 31 зв.].	Слово 5 на Різвдо Іоана Предтечі.	«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 40]. Лемма: «Pungit et ardet».
«Геркулес прибивши морем океяном до мѣста Гадес при двох своих столпах такій был казал вырити напис, не болѣй над то. Даючи знати, же над оноє мѣсце далѣй кораблями ѣхати неможна была. Кароль зась пятый император, хотячи подобенством показати иж заслугом продков своих кождый человек заслуги свои придавати повинен, посріодку моря казал отрисовати два столпы подоймуючіє корону царскую и подписати: <i>болѣе над то</i> » [25, арк. 101 зв.].	Слово 3 на Петра і Павла.	«Selectorum Symbolorum Heroicorum» Соломона Нейгебауера [27, с. 31]. «Le imprese illustri» Жироламо-Рушеллі [28, с. 103]. «Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 415]. «Symbola heroic» КлодаПарадена – [29, с. 31]. «De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 67]. На зображенні емблеми у двох останніх збірниках (Парадена та П'єтрасанти) немає корони вгорі над Геркулесовими стовпами, тому, скоріш за все, Антоній апелює не до них. Лемма: «Plus ultra».

<p>«Хотячи подобенством мудрії ошуканє свѣта выразити, малюють коло, в посродку его тиґриса з кругом шкляным образ его выражающим, над чим такий дають напис: <i>ошукивает образ</i>, бо яко пишет Амвросій святыи: же мысливец порвавши дитя тигриво сово иначей не уходит перед ним гды за ним гонит, єно так, кидаєт галку шкляную которая в себѣ образ тигрисов репрезентует, тигрис розумѣючи же то его дитя власное, прикладаєт до галки хотячи дитя накормити, ано гды познаєт же ошукивает образ, знову в тропы за мысливцем» [25, арк. 167–167 зв.].</p>	<p>Слово 4 на Антонія Печерського.</p>	<p>«Symbolorum et emblematum» Йоахима Камерарія, кн. 2, емблема 36 [16, с. 72 III рax.].</p> <p>«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 202].</p> <p>Лемма: «Fallimur imagine».</p>
<p>«Старожитност хотячи выразити през подобенство, что докажет побожный живот старшого; намаліовала голубицу, запахами розных зелій обляную, за которой вонностю иншіє летят голубици, с таким отзываючи написом: <i>на запах</i>» [25, арк. 174 зв.].</p>	<p>Слово 5 на Антонія Печерського.</p>	<p>«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 402].</p> <p>«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 111].</p> <p>Лемма: «In odorem».</p>
<p>«Єдин символиста хотячи подобенством челоуѣка побожно-го выразити, который для боязни хвалы свою власную таил цноту, намаліовал єдвабницу а она в своим курничку занурившись єдваб робит, над которою дал такое лемма: <i>закрывается гды робит</i>. Той же по зробєню єдвабу, выходячей такий знову приписал напис: <i>и училилам и зламалам</i>» [25, арк. 188 зв.–189].</p>	<p>Слово 7 Антонія Печерського.</p> <p>Самє слово увійшло до друкованого «Огородка» як «Слово 1 на день... Антонія Великаго», але цей приклад у друкованому варіанті проповіді було випущєно.</p>	<p>«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 53].</p> <p>«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 261].</p> <p>Лемма: «Operitur, dumopertur».</p> <p>«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 52].</p> <p>«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 260].</p> <p>Лемма: «Et feci, et fregi».</p>
<p>«Єден з мудрых хотячи єдного ієрея при олтару службу Божию отпрауючого выхвалити, квѣт на грядце в огородку выставил</p>	<p>Слово 7 Антонія Печерського.</p>	<p>«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 54].</p>

<p>з таким написом: <i>негде инде лѣпшею</i> [25, арк. 189 зв.] (у друкованому варіанті проповіді цей приклад представлено таким чином: «Єдин з премудрых хотячи през символюм албо знаменіє архієрея и ієрея при олтарѣ литургію отпрауючого в залеценє потомному вѣку подати, цвѣт пахнучийна грядцѣ в огородку выставил, з таким написом: <i>Негде индеи лѣпшею</i>» [10, с. 853]).</p>	<p>Саме слово увійшло до друкованого «Огородка» як «Слово 1 на день... Антонія Великаго», але цей приклад у друкованому варіанті проповіді було випущено.</p>	<p>«Mondosimbolico» Філіппо Пічінеллі [26, с. 334] (із посиланням на збірник П'єтрасанти). Лемма: «Nonalibimelius».</p>
<p>«Вѣршописцы, хотячи през подобенство показати вѣру, малюют гонор, покритый шарлатною сукнею, которого правой руки дотикається правда, впосродку любов чистая, над которой скронями рожа з написом: <i>Діонес пієнкнѣйшая над Купѣдина</i>»* [25, арк. 203].</p>	<p>Слово на святого князя Володимира.</p>	<p>«Emblemata» Андреа Альчато, емблема № 9 [31, с. 25]. Фраза «Diones pulchrior Cupidine» – не лемма, але міститься у віршованому коментарі до емблеми. Очевидно, була не точно перекладена українським проповідником. «Emblemata partim ethica» Ніколауса Рейснера, емблема № 9 [32, с. 23]. Утім, у віршованому коментарі фрази про Купідона, сина Діоніс, немає, отже, Антоній користувався іншим джерелом.</p>
<p>«Пишут историкове о птицы аподус, которая называется раз птицею Божею, раз птицею райскою, для того, же пієнкне барзо и весело спѣвает, а самую росю тылко жієт, и для того на земли для покарму нѣгды не падаєт, але уставичне на повѣтру мешкаючи, албо лѣтат, албо ся по деревьях вѣшаєт, и оттул єдин символиста такое єй дал лемма: <i>высокій душею; другій з землею контракту не знаєт; третій заразы земной не вѣдаєт; а четвертый, не дбаєт о земных</i>» [25, арк. 255].</p>	<p>Слово 2 на Феодосія Печерського.</p>	<p>Розповідь про пташок-«аподусів» (імовірно, якогось виду ластівок чи серпокрильців) міститься, приміром, у «Натуральній історії» Плінія Старшого (книга X:LV) [33, с. 365]. Важко визначити, яким саме емблематичним збірником користується Антоній. Однак зображення безкрилої «райської» пташки вміщено у «Sym bolorum et emblematum» Йоахима Камерарія (кн. 3, емблема № 43 [16, с. 86 IV рах.]).</p>

* Цю емблему попередньо вже було нами ідентифіковано, про що див. статтю «Князь і отець: постать святого Володимира в рукописній проповіді Антонія Радивилівського» [35, с. 7].

		<p>Лемма: «Terrae commercia nescit».</p> <p>Цю ж лемму можна знайти, із посиланням на Камерарія, в книзі «Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 90].</p>
<p>«И для того Николай вторый Арагонский цар казал отмалювати ланю крылатую з золотыми рогами и подписати: золотом и прудкостю. През что давал знати, же царіє быти мают щодрыми и гойными в даню, а прудкими в чиненю» [25, арк. 306 зв.].</p>	<p>Слово 6 на перенесення мощів Феодосія Печерського.</p>	<p>«Symbola diuina & humana» Якоба Типотія, кн. 1 [34, с. 62].</p> <p>«Selectorum Symbolorum Heroicorum» Соломона Нейгебауера [27, с. 113].</p> <p>Очевидно, Антоній помилився, назвавши арагонського короля Миколою, а не Яковом.</p> <p>Лемма, зазначена в обох збірниках: «Conestas». Утім, Антоній використовує не її, а інше словосполучення з прозового пояснення під емблемою: «Auro et celeritate».</p>
<p>«Едвардус цар вторый ангелскій, хотячи подобенством челоуѣка побожного статечность выразити, казал отмалювати паука, паучину свою робячого, на которого дух бурен повѣваєт, над чим такий напис: горячим пойдю» [25, арк. 768] (горячий – щирый, пристрасний; у друкованій версії проповіді, що так само вміщена як друге слово на свято Стрітення, цей фрагмент залишено майже без змін).</p>	<p>Слово 2 на Стрітення (Р).</p>	<p>«Selectorum symbolorum heroicorum» Соломона Нейгебауера [27, с. 179].</p> <p>«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 264].</p> <p>«Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 271].</p> <p>У П'єтрасанти та Пічінеллі Едварда іменовано не англійським (як у Антонія), а британським королем. Це дозволяє припустити, що Антоній користувався все ж працею Нейгебауера, де титул Едварда вказано як «Rex Angliae et Hybiriinae».</p> <p>Лемма: «Ardentior ibo».</p>
<p>«Старожитност хотячи през подобенство показати, през что бы церкви добрыє пастырове</p>	<p>Слово 1 на рочици Петра Могили.</p>	<p>Друкарська марка антверпенського книговидавця Кристофа Планта.</p>

<p>розширити могли? Таке вина лѣзла емблема: маліовала цир- кель єдною ногою стоячій, а дру- гою коло описуючій, з таким на- писом: <i>працею и статечностю</i>» [25, арк. 865].</p>		<p>Згадку про цю видавничу мар- ку можна знайти і в «Mondo simbolico» Філіппо Пічінел- лі (без ілюстрації) [26, с. 489]. «De symbolis heroicis» Сильве- стра П'єтрасанти [30, с. 382]. «Selectorum emblematum» Га- брієля Ролленхагена [36, іл. 9]. Лемма: «Laboreetconstantia»</p>
<p>«Єден гетман войска Родійчиков хотячи свой выразити статок взял за герб слонце з таким на- писом: <i>всюда подобен</i>» [25, арк. 865 зв.].</p>	<p>Там само.</p>	<p>«De symbolis heroicis» Сильве- стра П'єтрасанти [30, с. 192]. «Mondo simbolico» Філіппо Пі- чінеллі (без ілюстрації) [26, с. 9]. «Symbola diuina & humana» Якоба Типотія, кн. 2 [37, с. 74]. Лемма: «Ubiquesimilis».</p>
<p>«Исабелля кроліова Арагонская мѣла симболіум такое пару квѣ- тов, єден звано солієнітропус мѣсячник, а другій гелѣотропус солнечник, з таким написом: <i>гряду и на вѣчнаго взираю</i>» [25, арк. 866 зв.]. «Ізавелля царица Арагонская мѣла симболіум такое пару квѣтов, єден звано мѣсячник, другій слонечник, з написом таким: <i>гря- ду и вѣчноє упатрую</i>» [25, арк. 483] (у друкованому «Огородку» цей приклад зі слова нна Іоана Бого- слова розширено таким чином: «Єдина з цариц Арагонских мѣла символіум албо знаменіє такое, пара цвѣтов, єден звано геліо- тропус албо солнечник, другий селенітропус албо мѣсячник. з написом таким: <i>гряду и вѣчноє усмотрюю</i>»; на берегах сторінки зазначено ім'я цариці – Ісавел- ля; як можна помітити у друкова- ній проповіді на Іоана, Богослова опис подано більш повно, із за- значенням латинських назв кві- тів) [10, с. 519].</p>	<p>Там само.</p> <p>Слово 3 на Іоана Богослова (Р).</p> <p>Слово 3 на Іоана Богослова (Д).</p>	<p>«Żałoba po śmierci najjaśniejszej Konstancyjej, królowej polskiej» (1631) Якуба Ольшевського; у цій промова на смерть поль- ської королеви згадується чи- мало емблем, серед них і герб Ізабелли Арагонської, чим і міг скористатись Антоній: «Iza- bella, królowa aragońska, miała symbolum takie: para kwiatków, jeden zwano selenitropus (mie- sięcznik), drugi heliotropus (sło- necznik), z napisem: «Sequor et aeternum specto» [38, с. 124]. Латиномовний «Mundus Symbolicus» Філіппо Пічінел- лі (перше видання вийшло іта- лійською мовою у 1653 р., але згадка про герб королеви Іза- белли з'являється тільки в піз- нішому латиномовному видан- ні 1681 р., а оскільки проповідь Антонія була створена набага- то раніше, він, очевидно, запо- зичив опис емблеми не з цього видання) [39, с. 652].</p>

<p>Богослова опис подано більш повно, із зазначенням латинських назв квітів) [10, с. 519].</p>		<p>«Isabella Aragoniae regina in symbolo habuit duos flosculos, unus vocabatur Scelenitropos, idest, Flos Lunae: alter Heliotropos, idest, Flos Solis: cumlemmate: <i>Sequor & aeternum specto</i>» [40, с. 326] – «Orator extemporaneus» Міхала Радау (у виданні вказане ім'я Георга Бекхера; не містить зображення). Лемма: «Sequor et aeternum specto».</p>
<p>«Єден Дунській, Новерській Готській кроль, такій клейнот себѣ дал о побожности рисовати, слонь вежу двигает з многими кирисники, а з окна вивѣшено хурогов з таким написом: <i>царствія змоцняєт побожност</i>» [25, арк. 867 зв.].</p>	<p>Слово 1 на рочи-ни Петра Могили.</p>	<p>«Selectorum symbolorum heroicorum» Соломона Нейгбауера [27, с. 211]. Лемма: «Regna firmat pietas».</p>
<p>«Єден кардинал хотячи през подобенство показати побожност, казал маліювати єленя, который ядом заражоный бѣжит до жродла, з таким написом: <i>єдино здорове</i>» [25, арк. 871].</p>	<p>Слово 2 на рочи-ни Петра Могили.</p>	<p>«Symbolorum et emblematum» Йоахима Камерарія, кн. 2, емблема 42 [16, с. 84 III рах]. «De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 11]. «Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 165]. «Le imprese illustri» Жироламо Рушеллі [28, с. 90]. «Symbola diuina & humana» Якоба Типотія, кн. 2 [37, с. 49]. На ураження отрутою на емблемі, очевидно, мають вказувати змії, що кусають оленя. Лемма: «Una salus».</p>
<p>«Намаліювал ктось делфина з написом <i>людскость</i>. А то для того же делфин волный до себе даєт приступ челоуѣку, з ним ся бавит и на хрибтѣ своем по мору носит» [25, арк. 873 зв.].</p>	<p>Там само.</p>	<p>«Pectus Delphinum cum lem-mate: <i>Humanitas</i>» – «Orator extemporaneus» Міхала Радау (у виданні вказане ім'я Георга Бекхера; не містить зображення) [40, с. 336].</p>

		Графічне зображення емблеми з дельфіном і достоту такою ж леммою виявити не вдалося. Однак зображення дельфіна з людиною на спині трапляється, наприклад, у деяких виданнях «Iconologia» Чезаре Ріпи. Прикметно, що заголовок описової статті в «Iconologia», присвяченої алегоричному образу дельфіна, підкреслює дружлюбність та приязну вдачу цієї тварини («Animo piacevole, trattabile, amorevole») [41, с. 37].
«Єден з премудрых побожного челоуѣка выражаючи богомыслность, маліовал пламен з написом: <i>ніколи наніз</i> » [25, арк. 915].	Слово 7 на перенесення мощів Феодосія Печерського.	«De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти [30, с. 67]. «Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі (без ілюстрації) [26, с. 38]. «Le imprese illustri» Жироламо Рушеллі [28, с. 111]. Лемма: «Nunquamdeorsum» або «Deorsumnunquam».

На основі таблиці можна помітити, що книга «Mondo simbolico» Філіппо Пічінеллі, уперше видана італійською в 1635 р., містить описи деяких використаних Антонієм емблем та їхніх лемм, але оскільки її латиномовний переклад вийшов друком аж у 1681 р., тобто через десятиліття після укладення рукописного «Огородка», а знання Антонієм італійської мови викликає сумніви, то стверджувати, що український проповідник послуговувався твором Пічінеллі, ми не можемо. Пічінеллі, укладаючи «Mondo simbolico», сам використовує різні емблематичні збірники попередників (зокрема, він згадує імена Камерарія та П'єтрасанти).

Разом із тим, можна зробити висновок, що Антоній, очевидно, користувався такими емблематичними книжками, як «Emblemata» Андреа Альчато, «Selectorum symbolorum heroicorum» Соломона Нейгебауера, «De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти¹. Приклади зі збірника Йоахима Камерарія підтверджують тезу М. Г. Бартоліні про те, що український проповідник був ознайомлений з його працею «Symbolorum et emblematum».

¹ Оскільки емблематична спадщина єзуїта Сильвестра П'єтрасанти вивчалася в рамках риторичної системи освіти єзуїтських колегіумів, і з його творчістю, як припускає М. Г. Бартоліні, був ознайомлений Лазар Баранович [11, с. 217–218], то факт того, що Антоній Радивиловський випозичав емблеми з книги П'єтрасанти «De symbolis heroicis», здається, не викликає заперечень.

Деякі згадані українським автором емблеми містяться в таких збірниках, як «Le imprese illustri» Жироламо Рушеллі та «Symbola diuina & humana» Якоба Типотія¹. Однак через те, що ці емблеми трапляються і в інших емблематичних книжках, то стверджувати напевно, що Антоній користувався як джерелом збірки Рушеллі чи Типотія наразі не можна. Подібним чином, зображення циркуля, що трапляється у книзі «Selectorum emblematum» Габріеля Ролленгагена, настільки поширене, зокрема і як друкарська марка видань Кристофа Плантена, що говорити про вплив Ролленгагена на проповіді Антонія немає підстав. Так само не можемо зробити висновок на основі лише одного схожого прикладу (людинолюбного дельфіна), без відповідної лемми, чи була відома Антонію «Iconologia» Чезаре Ріпі.

Цікавим є опис емблеми Ізабелли Кастильської з двома квітками («сонячником» та «місячником»). Він текстологічно близький до згадки про цю ж емблему в польськомовному панегірику Якуба Ольшевського на смерть королеви Констанції. Лідія Сазонова у студіях над поезією Симона Полоцького зауважує, що цей автор також відсилає у своїх текстах до емблематичних образів геліотропа та селенотропа [42, с. 279]. Спираючись на попередній аналіз його творчості в роботах Ентоні Гіпіслі, дослідниця наводить кілька можливих джерел, якими міг послуговуватися Симеон, серед них увагу привертає підручник з риторики «Orator extemporaneus»² (1650), один із примірників якого належав поету [42, с. 280]. Ця книга і справді містить згадку про «місячник» та соняшник як «символи» іспанської королеви [40, с. 326]. У підручнику Радау на берегах сторінки навпроти згадки про емблему зазначено скорочене ім'я Brisson. – те саме скорочення вміщене і на берегах видання погребової проповіді Якуба Ольшевського. Нам не вдалося достеменно встановити, на кого посилаються обидва автори. Можна припустити, що вони користувалися спільним претекстом (риторика Радау вийшла друком пізніше за твір польського проповідника, тому не можна говорити про вплив «Oratorex temporaneus» на Ольшевського). На підставі віднайдених прикладів із упевненістю визначити, яким джерелом послуговувався Антоній, дуже важко, хоч і впадає в око лексична подібність фрагментів у проповідях Антонія та Якуба. Слід також зауважити, що Антоній використовує цю емблему щонайменше у двох своїх проповідях, а отже, до деяких емблематичних прикладів проповідник міг звертатися неодноразово.

¹ Працю Типотія, скоріш за все, використовував при створенні своєї емблематичної поезії випускник Могиланського колегіуму Симеон Полоцький [див. 42, с. 377]. Отже, можна припустити, що з нею були ознайомлені й інші автори «київського» вченого осередку, зокрема Антоній Радивилівський.

² Уперше вийшовши друком у 1650 р., книга набула широкої популярності в Європі і неодноразово перевидавалася; авторство риторики належить єзуїтові Міхалу Радау, хоча на титульному аркуші видання 1650 р. зазначено ім'я Георга Бекхера [43, с. 21, 32].

Разом із тим, на користь тези про те, що Антоній міг бути ознайомлений із працею Міхала Радау, можуть свідчити й інші приклади, крім ймовірно запозичених із «*Oratorex temporaneus*» образів соняшника та «місячника», а також «людинолюбного» дельфіна. Ці приклади не походять з емблематичного збірника, не є власне емблемами, хоч і містять згадки про лемми. Один із них – своєрідний «*exempla*», короткий виклад історії про пихатого мудреця: «софіста» помістив на своєму гербі слово «омнія» («все»), однак хтось дописав до нього літеру «с», тож «омнія» перетворилося на «сомнія» («сон»). «Нехай ми волно ужити будет латинских слов а речи: о заисте гумана омнія сунт сомнія, всѣ речи людскіє сут то сон!», – висновує Антоній [25, арк. 888; див. також: 1, с. 33]. Аналогічна історія переповідається і у згаданому підручнику з риторики: «*Obenne humana Omnia sunt Somnia!*» – так завершує її Радау [40, с. 325]. Другий приклад – опис скіпетра Карла V в одній із проповідей Антонія (як у рукописному, так і у друкованому варіантах [25, арк. 245 та 10, с. 281]), що майже дослівно збігається з відповідним пасажем із тексту «*Orator extemporaneus*» [40, с. 327].

Оскільки риторика Радау не є емблематичним збірником, то стає очевидним, що певна частина запозичень емблематичних образів походить не зі збірок емблем, ілюстрованих гравюрами, а з літератури, належної до інших жанрів. До них можуть належати риторики чи книги історичного характеру, із яких проповідник черпав інформацію про герби різних видатних діячів або інші символічні образи, знані в минулому.

Висновки. У статті здійснено спробу виділити у проповідницькій спадщині Антонія Радивиловського групу образів, запозичених з емблематичних збірників ранньомодерної Європи, та визначити джерела їхнього походження. Результати студії представлені в таблиці, що містить фрагменти з тринадцяти казань українського проповідника, які походять з другого тому його рукописної книги «Огородок Пресвятой Богородици», датованої 1671 р. У деяких випадках паралельно наведено відповідні фрагменти з друкованих версій проповідей, хоча більшість наведених казань не увійшла до друкованого збірника, що під назвою «Огородок Маріи Богородицы» був виданий у київській лаврській друкарні в 1676 р. Підібрані цитати з проповідницьких «слів» Антонія засвідчують, що він, як правило, не вказує назви чи автора праці, з якої було запозичено необхідні йому емблематичні образи. Натомість проповідник не лише описує емблематичне зображення, а й наводить напис-лемму, що його супроводжує, перекладаючи її, для кращого розуміння, з латинської мови. Наявність лемм дає змогу з більшою вірогідністю встановити, яким джерелом послуговувався Антоній. На основі проаналізованих прикладів із проповідей Антонія можна зробити висновок, що український проповідник користувався доступними йому виданнями таких емблематичних збірників, як «*Emblemata*» Андреа Альчато, «*Selectorum symbolorum heroicorum*» Соломона Нейгебауера, «*Symbolorum et*

emblematum» Йоахима Камерарія, «De symbolis heroicis» Сильвестра П'єтрасанти, а також підручником з риторики «Orator extemporaneus» Міхала Радау. Усі ці джерела є латиномовними, були створені як католицькими, так і протестантськими авторами, а отже, українські книжники київського кола користувались емблематичними збірниками, що походили із різноконфесійного релігійного середовища Європи.

Праці Сильвестра П'єтрасанти та Міхала Радау представляють візуальну культуру єзуїтської вченості, що поширювалася передовсім через засновані товариством Ісуса колегіуми; тож апелювання Антонія до їхніх творінь свідчить про присутність доробку єзуїтів у бароковому дискурсі України. Таке джерело, як «Emblemata» гуманіста Андреа Альчато, послужило поштовхом до створення багатьох інших подібних збірників, мало багато перевидань і розповсюдилося по всій Європі, тож його використання у проповідях Антонія Радивиловського свідчить про тяжіння української книжної традиції до загальноєвропейського культурного простору. Імовірно, подальші дослідження гомілетичної спадщини Антонія та його українських сучасників дадуть змогу підтвердити цей перелік джерел новими прикладами, а також доповнити його новими іменами європейських емблематистів.

Список використаних джерел

1. Марковський М. Антоний Радивилловский, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивилловского. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. 187, 86 с.
2. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Москва: Университетская типография, 1896. [4], 294 с.
3. Słownik Literatury Staropolskiej: średniowiecze, renesans, barok / pod red. Teresy Michałowskiej. Wrocław ; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. 976 s.
4. Grześkowiak Radosław, Niedźwiedz Jakub. Wstęp // Mieszko Mikołaj. Emblematy. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2010. S. 7–70.
5. Pontanus Jacobus. Poeticarum institutionum libri tres. Ed. 2. Ingolstadii: Excudebat Adam Sartorius, 1597. [16], 239 p.
6. Межевкіна О. С. Особливості використання емблематичних образів у текстах Григорія Сковороди. Актеон // Наукові записки НаУКМА. 2009. Т. 88: Теорія та історія культури. С. 4–8.
7. Солецький Олександр. Література українського Бароко в контексті європейської емблематичної традиції // Українознавчі студії. Івано-Франківськ : Плай, 2018. № 19. С. 188–200. doi: 10.15330/ukrst.19.188-200
8. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2003. 576 с. (Київська бібліотека давнього українського письменства).

9. Морозов А. А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. Ленинград, 1974. Сб. 9. С. 184–226.

10. Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородици. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. [28], 1128, [3] с.

11. Bartolini Maria Grazia. From Icon to Emblem: The Relation of Word and Image in Lazar Baranovych's *Truby sloves propovidnykh na narochityia dniprazdnikov* (1674) // Slavonic and East European Review. 2016. № 94(2). P. 201–242. doi: 10.5699/slaveastorev2.94.2.0201

12. Запаско Я. П., Исаевич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1984. Кн. 2. Ч. 1: 1701–1764. 131 с. : іл.

13. Степовик Д. Іван Щирський : поетичний образ в українській барокковій граюрі. Київ: Мистецтво, 1988. 156, [3] с.

14. Станкевіч Аляксандр. «Аву, snigoście, gdysię obracacie, w tańcu planet inne wyrzacie»: аналіз епіталамы «Choreae bini solis et lunae» Філіпа Баеўскара (1645 г.) // Arche. 2015. № 12. С. 210–252.

15. Bartolini Maria Grazia. Judging a book by its cover: Meditation, memory, and invention in seventeenth-century Ukrainian title pages. Canadian Slavonic Papers. 2017. № 59. P. 21–55. doi: 10.1080/00085006.2017.1302644

16. Camerarius Joachim. Symbolorum et emblematum, centuriaequatuor : [4 t.]. Moguntiae: Sumpt. Ludovici Bovrgeat, typ. Christophori Kuchleri, 1668. [8], 201, 204, 204, 201 p.

17. Звездина Ю. Н. Аллегория у св. Димитрия Ростовского и эмблема у Антония Радивилівського // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1998 г. Ростов, 1999. С.106–111.

18. Звездина Ю. Н. Предмет и образ в проповеди св. Димитрия Ростовского. История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 2000 г. Ростов, 2001. С.135–140. URL : <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-2000g-rostov-2001/you-n-zvezdina-moskva-predmet-i-obraz-v-propovedi-sv-dimitriya-rostovskogo-s-135-140/> (дата звернення: 12.01.2020).

19. Звездина Ю. Н. Священные эмблемы и аллегории в текстах святителя Димитрия Ростовского // Святитель Димитрий, митрополит Ростовский. Исследования и материалы. Ростов: Спасо-Яковлевский Димитриев монастырь, 2008. С. 377–386.

20. Перетц В. К истории Киево-Могилянской коллегии. Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев : Тип. Т. Г. Мейнандер, 1900. Кн. 14, вып. 1. С. 7–25 III рах.

21. Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. Киев: Типография М. Т. Мейнандера, 1914. 170 с.

22. Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / підготувала до видання І. П. Чепіга ; [відп. ред. В. В. Німчук] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1985. 443, [4] с.

23. Deluga Waldemar. Kijowskie druki emblem tyczne XVII i XVIII-wiecz z nych wydań polsko- i łańsko języcznych // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1993. Т. 2. С. 69–97.

24. Ігор (Ісіченко). Історія української літератури: епоха Бароко XVII–XVIII ст. : навч. посіб. Львів ; Київ ; Харків: Святогорець, 2011. 568 с.

25. Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Інститут рукопису НБУВ, ф. 308, од. зб. П 560, л/2. 1032 арк.

26. Picinelli Filippo. *Mondo symbolico*. In Milano: Per lo Stampatore Archiepiscopale, ad istanza di Francesco Mognagha, 1653. [32], 572, [176] p.

27. Neugebauer Salomon. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. Francofurti: Apud Lucam Iennis, 1619. [16], 406, [26] p.

28. Ruscelli Girolamo. *Le imprese illustri*. In Venetia: Appresso Francesco de Franceschi seseni, 1584. [16], 496, 8, 82 p.

29. Paradin Claude. *Symbola heroica*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1583. 319 p.

30. Pietrasanta Silvestro. *De symbolis heroicis libri IX*. Antuerpiae: Ex officina Plantiniana Balthazaris Moreti, 1634. lxxx, 480, [36] p.

31. Alciatus Andreas. *Emblemata*. [Leiden]: Ex officinal Plantiniana, apud Christophorum Raphelengium, Academiae Lugduno-Batauae typographum, 1599. 398, [2] p.

32. Reusner Jeremias. *Emblemata*. Francofurti: [Feyerabend], 1581. [26], 371 p.

33. Pliny (the Elder). *Natural history: with an English translation: in 10 vol.* / transl. by H. Rackham. Cambridge (MA) ; London : Harvard University Press ; William Heinemann LTD. 1938. Vol. 3. X, 616, 8 p.

34. Typot Jacob. *Symbola diuina & humana pontificum imperatorum regum*: [3 t.]. [Norimberga] : Balthasar Caymox, 1613. Т. 1. 141, [7] p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/t93780b04&view=1up&seq=11> (дата звернення: 20.01.2020).

35. Максимчук О. В. Князь і отець: постать святого Володимира в рукописній проповіді Антонія Радивилівського // *Наукові записки НаУКМА. Літературознавство*. 2019. Т. 2. С. 3–9. doi: 10.18523/2618-0537.2019.2.3-9

36. Rollenhagen Gabriel. *Selectorum emblematum centuria secunda*. Ultraiecti: Ex officina Crispiani Passaei, 1613. [14] f., 100 f. il.

37. Typot Jacob. *Symbola varia diversorum principum sacrosanc: ecclesiae & sacri imperii Romani*. [3 t.]. [S. l.] : [Balthasar Caymox?], [1613]. Т. 2. [8], 183, [9] p. URL : <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/t93780b04&view=1up&seq=157> (дата звернення: 20.01.2020).

38. Dwa kazania wygłoszone po śmierci królowej Konstancji i Zygmunta III / oprac. Jakub Niedźwiedz. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2016. (Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej. Tom XXIX). URL: <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/40698> (дата звернення 25.01.2020).

39. Picinelli Filippo. *Mundus symbolicus*: 2 t. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Hermanni Demen 1687. Т. 1. [48], 738 p.

40. [Radau Michael]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. Amstelodami: Apud Ludovicum Elzevirium, 1650. [16], 473, [31] p.

41. Ripa Cesare. *Iconologia*. In Venetia: Presso Cristoforo Tomasini, 1645. [68], 685, [1] p.

42. Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Российская академия наук; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 896 с.

43. Сазонова Л. И. Риторика Ломоносова: актуальные проблемы риторической традиции XVIII века // Чтения отдела русской литературы XVIII века. Вып. 7: М. В. Ломоносов и словестность его времени. Перевод и подражание в русской литературе XVIII века / отв. ред.: А. А. Костин, А. О. Дёмин. Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2013. С. 20–40.

Olha Maksymchuk,

Candidate of Sciences (Philology),

Researcher of Department of Early Printed and Rare Books

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-6932-6434

e-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

Emblematic imagery in Antonii Radyvylovskyi's sermons: to question of sources

The **aim** of the paper is to explore the emblematic imagery in Antonii Radyvylovskyi's sermons and to reveal its possible sources. The application of the interdisciplinary and comparative approach forms the **methodological basis** of the study, which helps to examine genetic relationships among the works belonging to different types of art, namely among the graphic emblem and its verbal representation (description) in Antonii's sermons. The **novelty** of the research lies in supplementing of the information concerning the literature read and used by the prominent Ukrainian preacher. On the thematological level, some examples of the imagery of the emblematical genesis elaborated by Antonii have been detected. Among them there are emblems depicting animate and inanimate nature, man-made objects, and mythological figures. The study has been accomplished with taking into consideration the broad cultural context, that is, the circulating of emblems in the cultural space of the Ukrainian Baroque. **Conclusions** of the paper demonstrates that Antonii Radyvylovskyi probably uses such early-modern emblematic books as Andrea Alciato's "Emblemata", Salomon Neugebauer's "Selectorum symbolorum heroicorum", Joachim Camerarius' "Symbolorum et emblematum", Silvester Petra Sancta's "De symbolis heroicis", as well as Michael Radau's manual on rhetoric entitled "Orator extemporaneus". All these sources are Latin books created both catholic and protestant authors. Their usage demonstrates the connection between the Ukrainian book culture and the pan-European cultural space.

Key words: emblem, lemma, emblem book, early-modern Ukrainian sermon, manuscript, Antonii Radyvylovskyi.

*Стаття підготовлена 6 січня 2020 року;
подана до друку 16 січня 2020 року.*